

MÜŞRİKLERİN TEVHİDE AYKIRI UYGULAMALARI: HAC ÖRNEĞİ

Practices of Polytheists Contrary to Tawhid: The Example of Hajj

Mustafa KARABACAK

Doç. Dr., Selçuk Üniversitesi İslami İlimler Fakültesi Temel İslam Bilimleri Bölümü Hadis Anabilim Dalı, Konya, Türkiye [id](https://orcid.org/045hgzm75) [ror.org/045hgzm75](https://orcid.org/045hgzm75)

Assoc. Prof., Selcuk University Faculty of Islamic Sciences Department of Basic Islamic Sciences Department of Hadith, Konya, Turkey

✉ karabacakm67@hotmail.com [id](https://orcid.org/0000-0002-8190-3513) <https://orcid.org/0000-0002-8190-3513>

i Makale Bilgisi / Article Information:

Makale Türü / Article Type: Araştırma Makalesi / Research Article

Geliş Tarihi / Received: 03.05.2023

Kabul Tarihi / Accepted: 07.06.2023

Yayın Tarihi / Published: 15.06.2023

” Atif / Cite as: Karabacak, Mustafa. "Müşriklerin Tevhide Aykırı Uygulamaları: Hac Örneği". *Mütefekkir* 10/19 (2023), 67-89. <https://doi.org/10.30523/mutefekkir.1312446>

© Telif / Copyright: Published by Aksaray Üniversitesi İslami İlimler Fakültesi / Aksaray University Faculty of Islamic Sciences, 68100, Aksaray, Turkey. Tüm Hakları saklıdır / All rights reserved.

🔍 İntihal / Plagiarism: Bu çalışma hakem değerlendirmesinden geçmiş, bir intihal yazılımı ile taranmıştır. İntihal yapılmadığı tespit edilmiştir. This article has gone through a peer review process and scanned via a plagiarism software. No plagiarism has been detected.

MÜŞRİKLERİN TEVHİDE AYKIRI UYGULAMALARI: HAC ÖRNEĞİ

Öz

Hac, bütün ilâhi dinlerde benzerinin bulunduğu bir ibadettir. İslâm'ın da temel ibadetlerinden olup Mekke şehrinde icra edilmektedir. Kur'an'ın beyanına göre hacca çağıran ilk peygamber Hz. İbrâhîm'dir. Hz. İbrâhîm haccın ilkelerini ilk defa tespit ederek Kâbe'nin ziyaret edilmesini sağlamış ve kendisinden sonra gelen peygamberler ve ümmetleri de Kâbe'yi ziyaret etmişlerdir. Hz. İbrâhîm'in hacla ilgili koyduğu bu ilkelerde süreç içerisinde tevhid, mekân, zaman ve şekil boyutunda değişiklikler olmuştur. İhtimal ki farklı boyutlu olması nedeniyle en fazla değişikliğe uğramış ibadet hacdır. Hac ile ilgili yapılan bu değişiklikleri İslâm'ın geldiği zamanda Mekkelilerin yaptığı ekonomik ve sınıfsal uygulamalarda görmek mümkündür. Makalenin sınırlılığı nedeniyle Mekkelilerin hac ibadetinde yaptıkları değişikliklerin tümü değerlendirilmemiş çalışmada konunun sadece tevhid boyutu ele alınmıştır. Tevhid ise genelde bütün dinlerin özelde de İslâm'ın en temel ilkesidir. Zira Allah'ın gönderdiği bütün peygamberlerin gönderiliş amacı zamanla tahrif edilen tevhid bilincini yeniden düzenlemektir. Hz. İbrâhîm'in koyduğu hac ile ilgili ilkelerinden de ilk ve en önemli sapmanın tevhid konusunda olduğunu söylemek mümkündür. Mekkelilerin haccın tevhid boyutunda yaptıkları bu değişiklikler âyet ve Hz. Peygamber'in uygulamalarıyla aslı şekline dönüştürülmüştür. Bu dönüştürmede aynı zamanda İslâm'ın önceki dinlerin uygulamalarına karşı takındığı duruş olan bazısını aynı ile devam ettirme, bazısını ret, bazısını değiştirerek kabul etmeyi bariz bir şekilde görmek mümkündür. Böylece âyet ve Hz. Peygamber'in uygulamaları ile hac, putperestlik ve şirkten arındırılmış, batıl itikatlar silinmiş ve tekrar Hz. İbrâhîm dönemindeki orijinal şekline dönüştürülmüştür.

Anahtar Kelimeler: Hadis, Hac, Tevhid, Mekke, Câhiliye.

Practices of Polytheists Contrary to Tawhid: The Example of Hajj

Abstract

Hajj is a kind of worship that has similar forms in all divine religions. It is one of the basic worships of Islam and is performed in the city of Mecca. According to the statement of the al-Qur'an, the first prophet to call for pilgrimage was prophet Ibrâhîm. He determined the principles of pilgrimage for the first time and ensured that the Ka'ba was visited, and the prophets and their ummahs who came after him also visited the Ka'ba. There have been changes in the dimensions of tawhîd, place, time and form over time in these principles that prophet Ibrâhîm set about pilgrimage. Possibly, due to its different dimensions, the most changed form of worship is the pilgrimage. It is possible to see these changes regarding the pilgrimage in the economic and class practices of the Meccans at the time of the advent of Islam. Due to the limitations of the article, all the changes made by the Meccans in the pilgrimage worship were not evaluated, and only the tawhîd dimension of the subject was discussed in the study. Tawhîd, on the other hand, is the most basic principle of all religions in general, and of Islam in particular. Because the purpose of sending all the prophets sent by Allah is to reorganize the consciousness of tawhîd that has been falsified over time. It is possible to say that the first and most important deviation from Ibrâhîm's principles regarding hajj is about tawhîd. These changes, which were practised by the Meccans, were transformed into its original form in the light of ayath and the practises of the prophet. In this transformation, it is also possible to clearly see the stance that Islam has taken against the practices of previous religions, which is to continue some with the same, reject some and accept some by changing. Thus, the verse and with the practices of the Prophet, pilgrimage was purified from idolatry and polytheism, superstitious beliefs were erased and it was converted to its original form in the prophet Ibrâhîm period.

Keywords: Hadîth, Hajj, Tawhîd, Mecca, Ignorance.

GİRİŞ

Arapça'da sözlük itibariyle "gitmek, yönelmek, kastetmek, ziyaret etmek" manalarına gelen hac kelimesi, dinî ıstılahta ise güç yetirebilen her bir Müslümanın belirlenen zamanda Arafat, Müzdelife, Mina ve Kâbe'yi ziyaret edip, belirli bazı dinî vazifeleri edâ ederek yaptığı ibadeti ifade etmektedir.¹

Kadîm bir tarihi geçmişi olan hac ibadeti, bütün İbrâhimî dinlerde vardır. Hz. İbrâhim'in duası² ve Allah Teâlâ'nın da cevaben "*İnsanlar için de haccı duyur ki gerek yaya olarak gerekse yorgun hayvanlar üstünde uzak yollardan sana gelsinler. Ta ki kendilerine ait birtakım faydaları yakinen görsünler ve rızık olarak kendilerine verilen hayvanları, belirli günlerde Allah'ın ismini anarak kurban etsinler. Kestiğiniz bu kurbanlardan siz de yiyin, yoksula fakire de yedirin. Sonra muhrim iken yasak olanları yapıp temizlensinler, nezirlerini îfâ, Beyt-i Atîk'i (Eski Ev) de tavaf etsinler.*"³ emrini vermesinden, ilk hac yapan ve insanları haclarını eda etmek üzere Mekke'ye çağırılan ilk peygamberin kendisi olduğu anlaşılmaktadır. Rivayetlerden anlaşıldığına göre Cebrâil (a.s.), Hz. İbrâhim'e hac ibadetini şöyle yaptırdı: Kâbe'yi yedi defa tavaf ettirdikten sonra rükünleri istilâm ettirdi. Akabinde Makam-ı İbrâhim'de iki rek'at namaz kılıp Safâ, Merve, Arafat, Müzdelife ve Mina'yı gösterdi. Mina'da; Akabe, Vustâ ve Süflâ'da olmak üzere üç mekânda şeytan taşladılar. Arafat'ta da vakfe yaptılar. Bu şekilde Hz. İbrâhim, haccı uygulamalı olarak yapmış oldu. Sonra da Allah Teâlâ Hz. İbrâhim'e insanları hacca çağırmasını emretti.⁴

Hz. İbrâhim ve oğlu İsmâil'in âhirete irtihalinden itibaren geçen birkaç asır zarfında, öğretilen hac eda şekli Hicaz ahâlisinin ümmi olması ve hükümlerin yazılı şekilde korunmaması dolayısıyla dinin diğer hükümleri gibi haccın usûl ve erkânı da kısmen unutuldu. Keyfi bazı uygulamalar yapıldı ve bunların içinde şirk olan bazı söz ve hareketler de vardı.⁵

Bu meyanda İslâmiyet'in bidâyeti esnasında hac, Kâbe'yi tavaf etme, Arafat ve akabinde Müzdelife'de vakfe yapma, kurban kesme, telbiye getirme gibi âdetlerle ve putperest gelenekleriyle birlikte sürdürülmekteydi.⁶ İslâm

¹ Ebû Manşûr Muhammed b. Ahmed b. el-Herevî el-Ezherî, *Tehzîbü'l-luga*, thk. Muhammed 'Avd Mir'ab (Beirut: Dâru İhyâi't-Turâsî'l-'Arabî, 2001), "hcc", 3/249-252; Ebû Naşr İsmâil b. Hammâd el-Cevherî el-Fârâbî Ebû Naşr el-Cevherî, *Tâcü'l-luga ve şihâhu'l-'Arabîyye*, thk. Ahmed 'Abdulğafûr 'Attâr (Beirut: Dâru'l-'İlm li'l-Melâ'în, 1407/1987), "hcc", 1/303-304; Ömer Faruk Harman, "Hac", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1996), 14/382.

² *Kur'an-ı Kerim ve Açıklamalı Meâli*, çev. Hayrettin Karaman vd. (Ankara: TDV Yayınları, 1993), İbrâhim 14/37.

³ el-Hac 22/27-29.

⁴ Ebû'l-Velid Muhammed b. 'Abdullâh el-Gassânî el-Ezrakî, *Ahbâru Mekke ve mâ câe fihâ mine'l-Âşâr*, thk. Ruşdî es-Şâlih Mulaḥḥas (Beirut: Dâru'l-Endelûs, 1403/1983), 1/66-67.

⁵ Tahir Olgun, *Müslümanlıkta İbadet Tarihi* (Ankara: Akçağ Yayınları, 1998), 255.

⁶ Ebû'l-Fidâ İsmâil b. 'Omer b. Keşîr ed-Dimeşki İbn Keşîr, *es-Sîretu'n-nebevîyye (el-Bidâye ve'n-Nihâye'den)*, thk. Muştafâ 'Abdulvahid (Beirut: y.y., 1395/1976), 1/63.

döneminde de hac ile ilgili bu isimler kullanılmaya devam etmiştir.⁷ Kullanılan bu isimler ve ritüellerle Mekke’de iken Hz. Peygamber’in hac yapıp yapmama meselesi bu anlamda öne çıkmaktadır. Rasûlüllah’ın hicretten önce hac yaptığına dair rivayette bu söz konusu edilmektedir. Allah Rasûlü’nün hacı konusunda Câbir b. Abdillâh’ın “Rasûlüllah, üç defa hac yaptı. İkisini hicretten önce...”⁸ şeklindeki rivayet hakkında Tirmizî (ö. 279/892) şöyle demektedir: “Süfyan’ın rivâyeti olan söz konusu bu hadis *garibtir*. Bu meyanda bu hadisi sadece Zeyd b. Hubâb’ın rivâyetiyle bilmekteyiz. Abdullah b. Abdirrahman’ın bu hadisi kendinin imla ettiği hadislerde Abdullah b. Ebî’z-Ziyâd’dan rivâyetini gördüm. Bu hadis hakkında Muhammed b. İsmâil el-Buhârî’ye (ö. 256/870) sordum; Sevrî > Ca’fer > Ebîhi > Câbir b. Abdillâh rivâyeti olarak tanımadı ve bu hadisi muteber saymadı ve şöyle dedi: Söz konusu hadisin Ebû İshâk, Mücâhid ve Sevrî’den *mürsel* rivâyeti vardır.”⁹ Dolayısıyla Mekke döneminde Hz. Peygamber’in hac yaptığına dair rivayet *zayıftır*. Kur’an’da da hac kelimesinin sadece Medenî sûrelerde geçmesinin yanında Mekkelilerin yaptıkları haccın putperest söz ve ameliyeler içermesi hicretten önce Hz. Peygamber’in Mekkelilere hacda iştirak etmediğini göstermektedir. Medine’de iken ise kendisi Kureyş ile arasında husûmetin bulunmasından dolayı Mekke’nin fethinden önce Mekke’ye hac için gitmesi mümkün değildi.¹⁰ O takdirde Rasûlüllah’ın hicretten sonra onuncu yılda ifâ ettiği Vedâ Haccı’ndan başka hac yapmadığı konusunda âlimler arasında bir ihtilaf söz konusu değildir.¹¹

İslâm’ın diğer ibadetlerinde olduğu gibi hac ibadetinde de asıl olan onu Şârî’in rızasına uygun yapmaktır. Hz. Peygamber’in “Haccın menâsikini benden alınız.”¹² buyurması Mekkelilerin yaptığı hacda bazı uygulamaların değişeceğinin bir işaretidir. Malumdur ki tevhid, İslâm’ın en temel inanç ve ibadet esaslarından biridir. Allah Teâlâ Hz. İbrâhim’e Kâbe’nin yerini belirlerken söylediği “*Asla bana bir şeyi ortak etme; Beyt’imi de tavaf edenler, kâimler, rükû ve secde yapanlar için tertemiz tut.*”¹³ emrinde bu amaç açık bir şekilde görülmektedir. Bu âyetle Kâbe’nin aynı zamanda tevhid ve şirkin

⁷ Bk. Cevâd Ali, *el-Mufassal* (Dârü’l-Sâkî, 1422/2001), 11/383-384.

⁸ Ebû İsmâil Muhammed b. İsmâil et-Tirmizî, *es-Sünen*, thk. Beşşâr ‘Avvâd Ma’rûf (Beyrut: Dârü’l-Garbi’l-İslâmî, 1998), “Hac”, 6; Ebû Abdillâh b. Yezid İbn Mâce, *es-Sünen* (İstanbul: Çağrı Yayınları, 1401), “Menâsik”, 84.

⁹ Tirmizî, *es-Sünen*, “Hac”, 6.

¹⁰ Cevâd Ali, *Cahiliye’den İslam’a İbadet Tarihi*, çev. Muammer Bayraktutar (Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2015), 121.

¹¹ Ebû Abdillâh Şemsüddîn Muhammed b. Ebî Bekr b. Eyyûb ez-Zür’âi ed-Dımaşkî el-Hanbelî İbn Kayyim el-Cevziyye, *Zâdu’l-me’âd fi hedyi hayri’l-‘ibâd* (Beyrut: Mu’essesetu’r-Risâle, 1415/1994), 2/96; Cevâd Ali, *İbadet Tarihi*, 121.

¹² Ebû’l-Hüseyn Müslim b. Haccac el-Kuşeyrî Müslim, *el-Câmiu’s-sahîh* (İstanbul: Çağrı Yayınları, 1401), “Hac”, 310; Süleyman b. Eş’as es-Sicistanî Ebû Dâvûd, *es-Sünen* (İstanbul: Çağrı Yayınları, 1401), “Menâsik”, 77; Ebû Abdirrahman Ahmed b. Şuayb en-Nesâî, *es-Sünen* (İstanbul: Çağrı Yayınları, 1401), “Menâsiku’l-hac”, 220.

¹³ el-Hac 22/26.

mücadele merkezi olduğu anlaşılmaktadır. Bu meyanda hacın tarihinin Hz. İbrâhim'e kadar dayanması ve kadîm tarihî geçmişinde içine karışan şirk unsurlarının temizlenmesi ancak İslâm'ın gelişyle olmuştur. Özellikle hac ibadetinde mekân boyutu öncelikli olduğundan temelinde ulûhiyyetin/yüceliğin herhangi bir mekânda tecellisi inancı yatmaktadır. Dinlerde mukaddes telakki edilen yerlerin hakikatte mekâniyet bakımından diğer mekânlardan üstünlüğü söz konusu değildir. Fakat burada yüceliğin tecelliâtı, inançla ilgili bir vâkıanın tezâhür etmesi veya dinî şahsiyetlerle bağlantısı buranın diğer yerlerden farkını ortaya koymakta ve kutsallaştırmaktadır.¹⁴

Hac, mekân boyutunun yanında zaman ve şekil boyutu da olan bir ibadettir. İranlı fikir adamı Ali Şeriatî'nin (1933-1977) ifadesiyle "hac, İslâm'ın kelimeyle değil; hareketle anlatılan özüdür."¹⁵ İhtimal ki, farklı boyutlu olması nedeniyle ibadetler içinde en fazla değişikliğe uğramış ibadet de hacdir. Yapılan bu değişiklikler farklı boyutlarda olduğundan çalışmanın sınırlılığı nedeniyle bu çalışmada konu sadece tevhid yönüyle ele alınmıştır.

Hac ibadeti fıkıh, tefsir, siyer ve hadis tarihi gibi farklı ilim dallarının konusu olduğundan söz konusu alanlarda birçok çalışma yapılmıştır.¹⁶ Fakat insanlık tarihi kadar eski olan hac ibadetini tevhid açısından İslâm öncesi ve İslâm'daki hac boyutuyla ele alan bir çalışmaya rastlayamadık. Çalışmada amaç Mekke tarihini ve hacın tarihi araştırmak değildir. Hedeflenen hacın Mekkelilerin tevhid açısından hacda yaptıkları değişiklikler ve İslâm'ın âyet ve hadislerle bunları orijinal şekline dönüştürülmesini karşılaştırmalı olarak ele almaktır.

Hz. İbrâhim'in koyduğu hac ile ilgili ilkelerinden ilk ve en önemli sapmanın "tek Allah inancı" yani tevhid ilkesi konusunda olduğunu söylemek mümkündür.¹⁷ Tevhid, Allah Teâlâ'nın zâtında ve sıfatlarında bir ve tek olduğunu belirten bir terimdir. Aynı zamanda bütün peygamberlerin gönderiliş amacı da zamanla tahrif edilen tevhid bilincini/varlık tasavvurunu yeniden düzenlemektir. Bu durum bir âyette şöyle ifade edilmektedir: "*Senden önce hiçbir resûl göndermedik ki ona: 'Benden başka İlah yoktur; şu*

¹⁴ Harman, "Hac", 14/382.

¹⁵ Ali Şeriatî, *Hac*, çev. Ejder Okumuş (Ankara: Fecr Yayınları, 2016), 122.

¹⁶ Abdulkhakim Ay, *Sünnet'in Teşri Değeri Açısından Hac ile İlgili Hadislerin Değerlendirilmesi* (Malatya: İnönü Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2022), 1-271.

¹⁷ Tevhidin bizzat isim verildiği birçok klasik eserlerin yanı sıra bazı hadis kaynaklarında bölümlere de isim verildiği görülmektedir. Bu konuda bk. Ebû Abdillâh Muhammed b. İsmail el-Buhârî, *el-Câmiu's-sahîh* (İstanbul: Çağrı Yayınları, 1401), "Kitâbü't-Tevhîd", 1-58; Ebû Bekr Muhammed b. İshâk b. Huzeyme en-Nisâbüri İbn Huzeyme, *Kitâbu't-tevhîd ve 'işbâtu sıfâti'r-Rab 'azze ve celle*, thk. 'Abdul'azîz b. İbrâhîm eş-Şehvân (Riyad: Mektebetu'r-Ruşd, 1414/1994), 1 vd.; Ebû Mansûr Muhammed b. Muhammed el-Mâtürîdî, *et-Tevhîd*, thk. Fetullah Hâlif (İskenderiye: y.y., ts.), 1 vd.; Ebû 'Abdullâh Muhammed b. İshâk b. Muhammed b. Yahya İbn Mende, *et-Tevhîd ve m'arife esmâullâh 'azze ve celle ve sıfâtuhû 'ale'l-ittifâk ve't-teferrud*, thk. 'Alî b. Muhammed b. Nâsir el-Fakîhî (Medine: y.y., 1423/2002), 1 vd.

halde bana kulluk edin' diye vahyetmiş olmayalım."¹⁸ Bu kertede peygamberlerin dâvetlerinde kullandıkları tevhidin iki boyutu vardır: Birincisi itikadi olarak insanları, bir olan Allah'a çağırarak; diğeri ise bunun sosyal hayata birlik ilkesi olarak yansıtılmasını sağlamaktır.¹⁹ Bir başka ifade ile Allah'ın gönderdiği genelde bütün dinlerin özelde de İslâm'ın en temel unsuru, inanç ve ibadetleri şirkten arındırılmış bir Allah inancıdır. Bu durum Hz. Peygamber'in Vedâ Hutbesi'nde de ilk bahis konusudur.²⁰ Câhiliyede yapılan hac ibadetinde ise en önemli sapmalardan biri tevhidin zıddı olan Allah'a şirk koşmayı çağrıştıran söz ve davranışlardır. Bunlardan ilki telbiyenin tahrifi konusundadır.

1. TELBİYENİN TAHRİFİ

Arapça'da sözlük itibariyle "çağrıda bulunana icabet etmek, davete icabet etmek" manasındaki telbiye, dini bir terim olarak hac veya umre niyetiyle muhrimin "Lebbeyk, Allâhümme lebbeyk" sözleriyle başlayan ifadeleri söylemesidir.²¹

Allah Teâlâ'nın Hz. İbrâhim'e "*İnsanlara hacca ilân et!*"²² hitabından anlaşıldığına göre, hac yapmak üzere insanları Mekke'ye çağırarak ilk peygamber Hz. İbrâhim'dir. Dolayısıyla zorunlu olarak Allah Teâlâ'nın bu emrine uymak üzere ilk telbiye eden de odur. Buna göre Allah Teâlâ, Hz. İbrâhim'e insanları hacca çağırmasını emredince o da "Nasıl çağıracağım ya Râb!?" diye sormuştur. Allah Teâlâ da "Lebbeyk! Allahümme lebbeyk de!" buyurmuştur. İbrâhim (a.s.) bunun üzerine, başta Yemen, Şam ve diğer yerlere yönelerek, insanları hac yapmaları için çağırarak ve bu aynı zamanda onların ilk telbiyeleri/çağrıya cevap vermeleri olmuştur.²³ İbrâhim'in (a.s.) çağrısına ilk cevap veren de Yemenlilerdir.²⁴ Kıyamet gününe kadar Kâbe'yi ziyaret eden hacılar, İbrâhim'in (a.s.) bu çağrısına "Lebbeyk Allahümme lebbeyk!" diye cevap vereceklerdir.²⁵

¹⁸ el-Enbiyâ 21/25. Bazı peygamberlerin ilk uygulamalarının da tevhid olduğunu belirten bazı âyetler için bk. el-A'raf 59, 65, 73, 85; Hûd 11/61, 84.

¹⁹ Bu konuda ayrıntılı bilgi için bk. Murat Akın, "Hz. Peygamber'in Toplumuna İlk Davet Mesajı: Tevhid", *Çeşitli Yönleriyle Hz. Muhammed* (Zonguldak: Bülent Ecevit Üniversitesi Yayınları, 2017), 65-73.

²⁰ Mevlânâ Şiblî, *Asr-ı Saadet*, çev. Rıza Doğrul (İstanbul: Eser Yayınları, 1977), 1/346.

²¹ Sa'dî Ebû Habîb, *el-Kâmûsu'l-fıkhiyye* (Dımaşk: Dârü'l-Fikr, 1408/1988), 328; Muhammed Amîm el-Bereketî, *et-Ta'rifâtü'l-fıkhiyye* (Dârü'l-Kütübü'l-İlmiyye, ts.), 61; Salim Ögüt, "Telbiye", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2011), 40/396.

²² el-Hac 22/27-29.

²³ Ebû Abdullâh Muḥammed b. İshâk b. Yesâr el-Muḥtalibî İbn İshâk, *es-Sire* (*Kitâbu's-siyer ve'l-megâzî*), thk. Süheyl Zekkâr (Beyrut: y.y., 1398/1978), 94-95; Ebû Ca'fer Muḥammed b. Cerîr b. Yezîd el-Âmilî et-Ṭaberî, *Târîhu'r-rusul ve'l-mulûk ve silatu târih et-Ṭaberî* (Beyrut: Dârü't-Türâs, 1387/1967), 1/261.

²⁴ Ebû Muḥammed Maḥmûd b. Aḥmed Bedruddîn el-'Aynî, *'Umdetu'l-kârî şerhu saḥîhi'l-Buḥârî* (Beyrut: Dâru İhyâ'it-Turâsi'l-'Arabî, ts.), 9/128; Kâmil Miras, *Sahih-i Buhârî Muhtasarı Tecrid-i Sarih Tercemesi* (Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 1982), 6/79.

²⁵ Miras, *Sahih-i Buhârî Muhtasarı Tecrid-i Sarih Tercemesi*, 6/79.

Hz. İbrâhim'den sonra gelen bütün peygamberler de onun bu çağrısına uyarak telbiye getirip haccetmişlerdir.²⁶ Bu meyanda Ezraî (ö. 250/864) Hz. Yunus'un telbiyesi *لَبَّيْكَ فَرَّاحَ الْكَرْبِ لَبَّيْكَ* "Sıkıntıları yok eden Allah'ım buyur! Buyur Allah'ım!";²⁷ Hz. Mûsâ'nın telbiyesi *لَبَّيْكَ أَنَا عَبْدُكَ لَبَّيْكَ لَبَّيْكَ* "Buyur Allah'ım ben senin kulunum! Buyur Allah'ım buyur!";²⁸ Hz. İsa'nın telbiyesi *لَبَّيْكَ أَنَا عَبْدُكَ* "Buyur Allah'ım ben senin kulunum! İki kulun (kadın ve erkek) kızlarının oğluyum buyur Allah'ım!"²⁹ olduğunu kaydetmektedir. Hz. Mûsâ, sa'y yaparken de şöyle telbiye getirmişti: *لَبَّيْكَ اللَّهُمَّ* "Buyur! Ey Allah'ım buyur!".³⁰

Tevhidi bildiren bu telbiyeye zamanla şirk unsurlarının karıştığı anlaşılmaktadır. Abdullah b. Abbâs'ın rivayet ettiğine göre Müşrikler telbiye getirirken *لَبَّيْكَ لَا شَرِيكَ لَكَ* "İcâbet sana. Senin ortağın yoktur." derlermiş. Bunu duyan Allah Rasûlü de *فَدَّ قَدْ وَيَلْكُكُمْ* "Yazık size, yeter yeter!" diye onları uyarırmış. Bunun üzerine müşrikler *إِلَّا شَرِيكًا هُوَ لَكَ، تَمَلِّكُهُ وَمَا مَلَكَ* "Yalnız bir ortak hariç! O senin ortağındır! Sen, ona ve onun sahip olduğu her şeye sahipsin!" derlerdi. Onlar, bu sözleri Kâbe'yi tavaf esnasında söylerlerdi.³¹ Kâdî İyâz'ın (ö. 544/1149) beyânına göre rivayette geçen "kad, kad" kelimelerinin anlamı "Bu söz size yeter, fazla konuşmayın!" demektir. Bu ifadeden anlaşıldığına göre Allah Rasûlü Mekke müşriklerinin, getirdikleri telbiyenin akabinde şirk koşacaklarını tahmin ettiği için onların sözlerini bitirmelerini beklemeden sözlerini kesmek istemiştir.³² Yine Câhiliye devrinde bazı müşriklerin Menât³³ bazıları da deniz kenarında bulunan İsfâ ve Nâile putları için telbiye getirdikleri rivayet edilmektedir.³⁴ Mekkelilerin putlar için getirdikleri bu telbiyenin yanında telbiyenin lafızlarında da birlik söz konusu değildi ve her kabilenin kendine has telbiyesi söz konusuydu.³⁵ Kabileler temel alınarak yapılan bir araştırmaya göre on yedi Arap kabâiline has on yedi, bir başka çalışmaya göre ise yirmi ayrı puta her bir puta ayrı ayrı olmak üzere yirmi telbiye çeşidi vardı.³⁶ Mekkelî müşriklerin telbiyede bu lafız farklılığının yanında putlara telbiyede bulunmaları da İslâm'ın tevhid ilkesiyle çelişen bir

²⁶ Ezraî, *Ahbâru Mekke ve mâ câe fihâ mine'l-âsâr*, 1/72.

²⁷ Ezraî, *Ahbâru Mekke ve mâ câe fihâ mine'l-âsâr*, 1/73.

²⁸ Ezraî, *Ahbâru Mekke ve mâ câe fihâ mine'l-âsâr*, 1/73.

²⁹ Ezraî, *Ahbâru Mekke ve mâ câe fihâ mine'l-âsâr*, 1/73.

³⁰ Ezraî, *Ahbâru Mekke ve mâ câe fihâ mine'l-âsâr*, 1/73.

³¹ Müslim, *el-Câmiu's-sahîh*, "Hac", 22.

³² Ebû'l-Faql 'İyâd b. Mûsâ el-Yahşubî el-Kâdî 'İyâd, *İkmâlu'l-mu'lim bi fevâ'idil-Muslim*, thk. Yahyâ İsmâ'il (b.y.: y.y., 1419/1998), 4/183; Ebû Zekeriyâ Muhyiddîn Yahyâ b. Şeref en-Nevevî, *Şerhu'n-Nevevî 'alâ Muslim* (Beyrut: Dâru İhyâi't-Turâsi'l-Arabî, 1392/1972), 8/90.

³³ Ebû Abdillâh Muhammed b. İsmâil el-Buhârî, *el-Câmiu's-sahîh* (İstanbul: Çağrı Yayınları, 1401), "Umre", 10; Müslim, *el-Câmiu's-sahîh*, "Hac", 260, 261.

³⁴ Müslim, *el-Câmiu's-sahîh*, "Hac", 259.

³⁵ Ebû 'Alî Muhammed b. el-Müstenîr Kuţrub, *el-Ezmine ve telbiyetü'l-câhiliyye*, thk. Hâtim Şâlih eş-Dâmin (b.y.: y.y., 1405/1985), 39-44.

³⁶ Bk. Ebû Ca'fer Muhammed b. Hâbib el-Bağdâdî İbn Hâbib, *el-Muhabber*, thk. Ilse Lichtenstadter (Beyrut: y.y., ts.), 311-313; Ögüt, "Telbiye", 40/396.

durumdur.³⁷

Tevhid ilkesine aykırı olan bu tutumlarından dolayı Allah Rasûlü'nün müşrikleri uyardığı görülmektedir. Rasûlüllah onları sadece uyarmakla kalmamış, telbiyenin nasıl olması gerektiğini de öğretmiştir. Abdullah b. Ömer rivayetine göre Rasûlüllah'ın telbiyesi şundan ibarettir: **لَبَّيْكَ اللَّهُمَّ، لَبَّيْكَ،** “Emret Ey Allah'ım emret. Emret ey şeriki/ortağı olmayan Rabbim emret. Şüphesiz bütün hamd ve nimetler sanadır. Mülk de senindir. Senin şerikin yoktur.”³⁸ Tirmizî rivayetin *hasen sahih* olduğunu belirtmiş ve Abdullah b. Ömer rivayetini naklettikten sonra aynı hadisin Abdullah b. Mesud, Câbir b. Abdillâh, Hz. Âişe, İbn Abbâs ve Ebû Hureyre rivayetleri olduğunu da belirtmektedir. Ebû Hureyre'nin rivayetine göre Hz. Peygamber'in telbiyesinde şu cümleler de vardır: **لَبَّيْكَ إِلَهَ لَبَّيْكَ** “Yaratıkların ilahı icabet sana! Buyur Allah'ım!”³⁹ Abdullah b. Ömer'in, Rasûlüllah'ın telbiyesinden sonra şu ilaveleri de yaptığı rivayet edilmiştir: **لَبَّيْكَ اللَّهُمَّ لَبَّيْكَ، لَبَّيْكَ وَسَعْدَيْكَ، وَالْحَيَّرَ فِي يَدَيْكَ لَبَّيْكَ وَالرَّغْبَاءُ إِلَيْكَ وَالْعَمَلُ** “Tekrar icabet sana, tekrar icabet sana Allah'ım! Yardım ve hayır senin yedi kudretindedir. Tekrar icabet sana, dilek sana mahsus, amel de sanadır.”⁴⁰ Abdullah b. Mesud ise telbiyeye şu ilavede bulunmuştur: **لَبَّيْكَ عَدَدَ التُّرَابِ لَبَّيْكَ** “Yer yüzündeki toprak sayısınca icabet sana! Buyur Allah'ım!”⁴¹ Telbiyeye ilave sadece bu iki sahabi değil diğer sahabilerden de ilaveler söz konusudur.⁴² Câbir'in rivayetine göre Hz. Peygamber, telbiyeye insanların ilave yaptığını duyduğu halde onlardan bunu yasaklamamıştır.⁴³

Netice itibariyle başta Abdullah b. Ömer, Abdullah b. Mesud ve diğer sahabilerin ilavelerinden anlaşıldığına göre şirk ifadeleri barındırmadığı sürece, İmam Şâfi'nin (ö. 204/820) de belirttiği gibi⁴⁴ telbiyeye ilaveler yapmakta bir mahzur yoktur.

³⁷ Bu bağlamda Hz. Peygamber'in benzer itikadi sapmaları düzelttiği farklı hususlar da bulunmaktadır. Bunun için bk. Ramazan Altıntaş, “Hz. Peygamber'in İ'tikadi Sapmaları Düzeltmesi”, *Cumhuriyet Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 2 (1998), 251-262.

³⁸ Müslim, *el-Câmiu's-sahîh*, “Hac”, 19-21; Ebû Dâvûd, *es-Sünen*, “Menâsik”, 62; Tirmizî, *es-Sünen*, “Hac”, 13; İbn Mâce, *es-Sünen*, “Menâsik”, 15.

³⁹ Ebû Abdillâh Muhammed b. İdrîs b. 'Abbâs eş-Şâfi'î, *el-Müsned* (Beyrut: Dârü'l-Kütübü'l-İlmiyye, 1370/1951), 1/304 (No. 791); Ebû Bekr b. Ebî Şeybe 'Abdullâh b. el-'Absî İbn Ebî Şeybe, *el-Kitâbü'l-muşannef fi'l-eḥâdîs ve'l-âşâr*, thk. Kemâl Yûsuf el-Hût (Riyad: Mektebü'r-Rûşd, 1409), 3/204 (No. 13468).

⁴⁰ Müslim, *el-Câmiu's-sahîh*, “Hac”, 19-21; Tirmizî, *es-Sünen*, “Hac”, 13; Nesâî, *es-Sünen*, “Menâsiku'l-hac”, 54; İbn Mâce, *es-Sünen*, “Menâsik”, 15.

⁴¹ Ebû Yûsuf Ya'kûb b. İbrâhîm el-Enşârî Ebû Yûsuf, *el-Âşâr*, thk. Ebû'l-Vefâ el-Efgânî (Beyrut: Dârü'l-Kütübü'l-İlmiyye, 1355), 98 (No. 474); Ebû Bekr Ahmed b. el-Hüseyn b. 'Alî el-Hüseynî el-Beyhaqî, *es-Sünenü'l-kübrâ*, thk. Muhammed 'Abdulkâdir 'Atâ (Beyrut: y.y., 1424/2003), 5/197 (No. 9498).

⁴² Muhammed Enver Şâh el-Keşmîrî, *Feydu'l-bârî alâ sahih'l-Buhârî*, thk. Muhammed Bedr Âlim (Beyrut: Dârü'l-Kütübü'l-İlmiyye, 1426), 2/436.

⁴³ Ebû Dâvûd, *es-Sünen*, “Menâsik”, 62; Ayrıca bk. İbn Ebî Şeybe, *el-Kitâbü'l-muşannef fi'l-eḥâdîs ve'l-âşâr*, 3/204 (No. 13467); Beyhaqî, *es-Sünenü'l-kübrâ*, 5/70 (No. 9032).

⁴⁴ Tirmizî, *es-Sünen*, “Hac”, 13.

2. KÂBE'YE PUTLARIN YERLEŞTİRİLMESİ

Hz. İsmâil döneminden beri Mekke'de yaşayan Cürhüm kabilesini, Huzâalılar Mekke'den çıkarıp orada yaşamaya başlamışlar ve İbrâhimî gelenekteki hac ibadetinde bazı değişiklikler yapmışlardır. Söz konusu kabilenin önderlerinden Amr b. Lühay el-Huzâî, Kâbe'ye putların yerleştirilmesi âdetini ilk kez başlatmış,⁴⁵ neticede kısa bir zaman zarfında Kâbe ve çevresi bir put merkezine dönüşmüştür. Bu durum Mekke'nin fethine kadar devam etmiştir.

Mekke fethedildiği gün (8/630), Rasûlullah Mekke'ye şehrin üst kısmından girmişti. Beraberinde Üsâme b. Zeyd, Bilâl-i Habeşî ve Kâbe'nin hizmetkarlarından Osman b. Talha da vardı. Hz. Peygamber, bineğini Kâbe'nin yanında çöktürdü. Sonra İbn Talha'dan Kâbe'nin anahtarını istedi. O da Kâbe'nin anahtarını getirdi ve kapısını açtı.⁴⁶ Ancak Hz. Peygamber, içeride İbrâhim, İsmâil, İshâk peygamberlerin ve Hz. Meryem'in⁴⁷ sûret ve heykellerini görünce içeri girmedi ve onların imha edilmesini istedi. Söz konusu resimlerle Allah'ın elçileri İbrâhim ve İsmâil peygamberler, ellerinde fal oklarıyla tasvir edilmişlerdi. Bu vaziyeti gören Allah Rasûlü "Allah tasvirleri yapanları kahreylesin! İbrâhim (a.s.) ve İsmâil (a.s.) asla fal oklarıyla şans aramadılar." buyurdu.⁴⁸

Bilindiği gibi Hz. Peygamber, hicretin 7. yılında Müslümanlarla yaptığı kaza umresinde Kâbe'nin içine girmemiş tavaf ve Makâm-ı İbrâhim'de namazla iktifa etmişti.⁴⁹ Ayrıca Buhârî şârihi Keşmîrî'nin (ö. 1933) belirttiği gibi Allah Rasûlü içinde putlar bulunması nedeniyle kaza umresinde olduğu gibi Cî'râne umresinde de Kâbe'nin içine girmemiştir.⁵⁰ Nevevî'nin (ö. 676/1277) de belirttiği gibi Mekke'nin fethine kadar bunu değiştirme imkânı söz konusu değildi.⁵¹

Mekke'nin fethi günü Kâbe ve çevresindeki putlar Allah Rasûlü'nün emriyle kırıldı; bazıları ise yakılarak temizlendi.⁵² Hz. Peygamber kendisi de kurşun ile kaplanmış putların yanına geldiğinde elindeki asasıyla onları yere düşürdü ve aynı zamanda "*Hak geldi, batıl başaşağı oldu; zira batıl (hak*

⁴⁵ Abdülkerim Özaydın, "Amr b. Lühay", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1991), 3/3/87-88.

⁴⁶ Buhârî, *el-Câmiu's-sahîh*, "Cihâd ve Siyer", 127, "Meğâzî", 77, 93.

⁴⁷ Buhârî, *el-Câmiu's-sahîh*, "Enbiya", 8.

⁴⁸ Buhârî, *el-Câmiu's-sahîh*, "Hac", 54, "Enbiya", 8; Ebû Dâvûd, *es-Sünen*, "Menâsik", 92; Ebû Abdillâh Ahmed b. Muhammed Ahmed b. Hanbel, *el-Müsned* (İstanbul: Çağrı Yayınları, 1982), 1/334, 365.

⁴⁹ Buhârî, *el-Câmiu's-sahîh*, "Hac", 53.

⁵⁰ Keşmîrî, *Feydü'l-bârî*, 3/218.

⁵¹ Nevevî, *Şerhu'n-Nevevî 'alâ Muslim*, 9/88.

⁵² Ebû 'Abdullâh Muhammed b. 'Omer b. Vâkıd el-Esemî el-Vâkıdî, *el-Megâzî*, thk. Marsden Jones (Beyrut: Dârü'l-İlmî, 1409/1989), 3/871-872; Ahmed Ahmed Gulûs, *es-Siretü'n-Nebebiyye* (Müessesetu'l-Risâle, 1424/2004), 593; İsmâil Sarıçam, *Hz. Muhammed ve Evrensel Mesajı* (Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 2014), 213.

*gelince) yıkılmaya mahkumdur.*⁵³ âyetini okuyordu.⁵⁴ Akabinde Kâbe'nin içindeki İbrâhim, İsmâil ve İshâk peygamberlerin fal okları atar şeklindeki resimleri ise zaferanla kaplandı.⁵⁵ Ahmed b. Hanbel'in (ö. 241/855) Câbir b. Abdillâh'tan rivayetine göre Rasûlullah resimleri yok etmek üzere Hz. Ömer'i görevlendirmiştir.⁵⁶ Heykeller ve resimler ortadan kaldırıldıktan sonra yanındakilerle birlikte Kâbe'nin içine giren Rasûlullah, bir süre Kâbe'nin içinde kaldı ve her yerinde dua etti fakat namaz kılmadan çıktı.⁵⁷ İbn Abbâs bazı rivayetlerde bu bilgileri Üsâme b. Zeyd'den aktarmakta ve Rasûlullah'ın namazı Kâbe'nin karşısında kıldığını belirtmektedir.⁵⁸

Hz. Peygamber ile Kâbe'ye girenlerden biri olan Üsâme b. Zeyd orada gördüklerini şöyle anlatmaktadır: "Rasûlullah, Kâbe'nin içine girince orada oturdu. Allah Teâlâ'yı övücü ve yüceltici ifadelerden sonra tekbir getirdi. Akabinde tevhid kelimesini söyledi ve rükû yapar gibi öne doğru eğildi. Vücûdunu, ellerini ve yanağını Kâbe'nin duvarına dayadı. Sonra tekrar tekbirler getirdi, tevhid kelimesini söyledi ve dua etti. Bu yaptıklarının aynısını Kâbe'nin her bir köşesinde de yaptı. Daha sonra dışarı çıktı ve Kâbe'nin kapısındaiken yüzünü de ona doğru çevirerek "Kible burasıdır! Kible burasıdır!" buyurdu."⁵⁹

Sâlim'in babası Abdullah b. Ömer'den nakledilen rivayete göre Allah Rasûlü Kâbe'nin içinde namaz kılmıştır: Sâlim (r.a.), babası Abdullah b. Ömer'den şöyle aktarmaktadır: "Allah'ın Rasûlü, Bilal-i Habeşî, Üsâme b. Zeyd ve İbn Talha Kâbe'nin içine girdiler ve kapıyı içeriden kapattılar. Allah Rasûlü, Kâbe kapısını açtığı anda içeriye ilk giren ben oldum ve içerde Bilal ile karşılaştım ve ona "Allah Rasûlü Kâbe'nin içinde namaz kıldı mı?" diye sordum. Bilal de "Evet. Şu iki rükûnü Yemânî veya (diğer bir ifade ile) sağ taraftaki iki rükûn arasında namaz kıldı" cevabını verdi.⁶⁰ İbn Ömer'in başka bir rivayetinde Hz. Peygamber'in Kâbe'nin içinde namaz kıldığı yerle ilgili Hz. Bilâl'in aktarımında biraz daha ayrıntı söz olup bu ayrıntı da şu şekildedir: "İki direği soluna, bir direği sağına, üç direği de arkasına alarak namaz kıldı." O gün Beytullah altı direk üzerindeydi."⁶¹ İbn Ömer'den bir başka rivayette "Allah'ın Rasûlü'nün kaç rek'at namaz kıldığını Bilâl'e sormayı unuttum." ifadesi vardır.⁶²

Rivayetlerden anlaşıldığına göre İbn Ömer bu olayı Hz. Bilâl'den

⁵³ el-İsrâ 17/81.

⁵⁴ Ahmed b. Hanbel, *el-Müsned*, 2/538; Şiblî, *Asr-ı Saadet*, 1/346.

⁵⁵ Ekrem Ziya Umerî, *Medine Toplumunu*, çev. Nurettin Yıldız (İstanbul: Risâle Yayınları, 1988), 246.

⁵⁶ Ahmed b. Hanbel, *el-Müsned*, 3/396.

⁵⁷ Buhârî, *el-Câmiu's-sahîh*, "Salât", 30, "Menâsiku'l-hac", 54, 130, 133.

⁵⁸ Nesâî, *es-Sünen*, "Menâsiku'l-hac", 133.

⁵⁹ Nesâî, *es-Sünen*, "Menâsiku'l-hac", 132.

⁶⁰ Buhârî, *el-Câmiu's-sahîh*, "Hac", 51; Müslim, *el-Câmiu's-sahîh*, "Hac", 393, 394; Nesâî, *es-Sünen*, "Mesâcid", 5.

⁶¹ Müslim, *el-Câmiu's-sahîh*, "Hac", 388.

⁶² Müslim, *el-Câmiu's-sahîh*, "Hac", 389, 391, 392; Ebû Dâvûd, *es-Sünen*, "Menâsik", 92.

aktarmakta ve buna göre de Allah Rasûlü içeride namaz kılmıştır. İbn Abbâs'ın Üsâme b. Zeyd'den naklettiği tarikte ise Rasûlüllah'ın Kâbe'nin içinde namaz kılmadığı nakledilmiştir. *er-Ravzü'l-ünüf* adlı eseriyle tanınan Abdurrahman b. Abdullah es-Süheyli (ö. 581/1185) "Abdullah b. Abbâs ve Abdullah b. Ömer rivayetlerinin her ikisinin de *sahih* olduğunu, İbn Ömer rivayeti bir olayı isbat ederken İbn Abbâs rivayetinin nefyettiğini belirtmektedir. Böyle durumlarda da bir şeyin varlığını isbat nefyedene tercih edilir" demektedir.⁶³ Yine Süheyli'nin beyanına göre rivayette geçen "sallâ" fiilini "namaz kıldı" değil de "dua etti" anlamına yorumlamak bir değer ifade etmez. Çünkü bazı rivayetlerde "iki rek'at namaz kıldı" ifadesi geçmektedir.⁶⁴ Bu meyanda iki rivayet aynı zamanda olan bir olaydan bahsetmediğidir. Bu durum Dârekutnî'nin (ö. 385/995) el-Hüseyn b. İsmâil > İsâ b. Ebî Harb es-Saffâr > Yahyâ b. Ebî Bukeyr > Abdulgaffâr b. el-Kâsım > Habîb b. Ebî Sâbit > Saîd b. Cübeyr > Abdullah b. Abbâs tarikıyla nakledilen rivayetten anlaşılmalıdır: "Rasûlüllah Kâbe'nin içine girdi, iki direk arasında iki rek'at namaz kıldı. Akabinde Kâbe'den çıkıp Kâbe kapısıyla Hacerü'l-Esved'in arasında iki rek'at daha kıldı ve "Kible burasıdır!" dedi. Daha sonra Kâbe'ye bir daha girdi ayakta dua etti ve namaz kılmadan dışarı çıktı."⁶⁵ İbn Abbâs'ın rivayetinden anlaşıldığına göre Allah Rasûlü, Vedâ Haccı'nda, Kurban Bayramı günü Kâbe'ye girdi namaz kılmadı. Fakat bir gün sonra Kâbe'ye girdi ve namaz kıldı.⁶⁶ Bu durumda Kâbe'ye Allah Rasûlü'nün farklı zamanlarda iki defa girdiği anlaşılmalıdır. Taberânî'nin (ö. 360/971) İkrime > İbn Abbâs tarafında ise Allah Rasûlü'nün Vedâ Haccı'nda Kâbe'ye girmedi, Mekke'nin fethi günü girdi. Çıkınca da iki veya dört rek'at namaz ikame etti, iki rek'atı Hacerü'l-Esved ile Kâbe kapısı arasında kıldı.⁶⁷ Bu rivayetten de Allah Rasûlü'nün Mekke'nin fethi günü Kâbe'ye girdiği içeride değil dışarda namaz kıldığı, Vedâ Haccı'nda da Kâbe'ye girmediği anlaşılmalıdır. İbn Hibbân (ö. 354/965) ise İbn Ömer ve İbn Abbâs rivayetlerinin bir teâruz oluşturmadığını belirtmekte ve şöyle demektedir: İbn Ömer'in aktardığı rivayet Mekke'nin fethi gününden bahsetmekte ve Allah Rasûlü, Kâbe'yi putlardan temizlendikten sonra içinde namaz kılmıştır. İbn Abbâs rivayetine göre ise Allah Rasûlü, Vedâ Haccı'nda Kâbe'nin içine girmiş fakat namaz kılmamıştır.⁶⁸ Fakat söz konusu İbn Abbâs rivayetinin Mekke'nin fethinden bahsettiği açıktır. Bu durum Allah Rasûlü'nün

⁶³ Ebü'l-Kâsım Abdurrahman b. Abdullah b. Ahmed es-Süheyli, *er-Ravzü'l-ünüf fi şerhi's-Sireti'n-nebeviyye li'bni Hişam*, thk. Ömer Abdusselam es-Selâmi (Beyrut: Dâru l-hyâi't-Türâsi'l-Arabî, 1421), 7/233; Ebü Muhammed Abdullah b. Yusuf ez-Zeylâi, *Nasbu'r-râye li ehâdîsi'l-Hidâye*, thk. Muhammed Avvâme (Beyrut: Müessesetu'r-Reyyân, 1418), 2/321.

⁶⁴ Süheyli, *er-Ravzü'l-ünüf*, 7/233; Zeylâi, *Nasbu'r-râye*, 2/321.

⁶⁵ Ebü'l-Hasen 'Alî b. Ömer b. Ahmed ed-Dârekutnî, *Sünenü'd-Dârekutnî* (Beyrut: Mu'essesetu'r-Risâle, 1424/2004), 2/394 (No. 1749).

⁶⁶ Süheyli, *er-Ravzü'l-ünüf*, 7/233; Zeylâi, *Nasbu'r-râye*, 2/321.

⁶⁷ Ebü'l-Kâsım Süleyman b. Ahmed et-Taberânî, *el-Mu'cemü'l-kebir*, thk. Hamdî b. Abdulmecit es-Selefi (Kahire: Hamdî b. Abdulmecit es-Selefi, ts.), 11/303 (No. 11808).

⁶⁸ Miras, *Sahih-i Buharî Muhtasarı Tecdî-i Sarih Tercemesi*, 6/113.

rivayetteki “Allah bu tasvirleri yapanları kahreylesin! İbrâhim (a.s.) ve İsmâil (a.s.) hiçbir durumda fal oklarıyla şanslarını aramadılar”⁶⁹ ifadesinden anlaşılmaktadır. Allah Rasûlü’nün Kâbe’nin içinde namaz kıldığına dair Hz. Ömer’dan,⁷⁰ Câbir b. Abdillâh’tan⁷¹ ve Kâbe’nin içine girenlerden Osman b. Talha⁷² ve Hz. Bilâl’dan⁷³ de rivayetler söz konusudur.

Nevevî’ye göre hadis ulemâsı İbn Ömer rivayetiyle amel konusunda mütefektirler. Zira söz konusu rivayet bir hüküm ispat etmektedir. Aynı zamanda bunda hüküm ziyadeliği söz konusudur. Dolayısıyla onu tercih etmek gerekir. Bu durumda Allah Rasûlü Kâbe’nin içine girip kapıyı içeriden kapattıklarında her biri dua ile meşgul olmuş, Üsâme (r.a.) Rasûlüllah’ı Kâbe’nin her tarafında dua ile meşgul olurken görmüş; kendisi de Kâbe’nin bir başka köşesinde dua etmiştir. Bilâl (r.a.) ise Allah Rasûlü’ne yakın olduğundan namaz kıldığını görmüş, Üsâme (r.a.) de mekân itibarıyla uzakta bulunduğu ve kendisi de ibadetle işigali sebebiyle bu durumu görmemiştir. Zaten Rasûlüllah’ın namazı hafifti. Bu sebeple Üsâme’nin (r.a.) kendi zannıyla amel ederek “Rasûlüllah, Kâbe’nin içinde namaz ikâme etmedi.” şeklinde söylemesi mümkündür. Lâkin Bilâl (r.a.) Rasûlüllah’ın namaz ikâme ettiğini hakikatte görmüş ve orada gördüklerini anlatmıştır.⁷⁴

Mekke’nin fethi günü Kâbe, içi ve çevresi putlardan tamamen temizlendikten sonra zemzemle güzelce yıkanarak müşriklerin şirke âit bütün izlerinden temizlendi. Bu yıldan sonra da Kâbe’nin her yıl bir veya da iki defa yıkanması mutad haline geldi.⁷⁵ Böylece Arap yarımadasındaki putların en büyük merkezi konumundaki Kâbe, câhiliye kalıntılarında birinden daha temizlenmiş oldu. Allah Teâlâ’nın istediği İbrâhim ve İsmâil peygamberlerin ibadet yapış gayesi olan yalnız Allah’a ibadet ve O’nu tevhide dönüştürme eylemi gerçekleşmiş oldu.⁷⁶

3. İHRAMLIYA BAZI YASAKLARIN GETİRİLMESİ

Câhiliye döneminde, hacca veya umreye niyet edenlerin zaman zaman Allah’ın helal kıldığı bazı davranış ve yiyecekleri haram kıldıkları görülmektedir. Bunlardan biri evlerine arkalarından girmeleri diğeri ise

⁶⁹ Buhârî, *el-Câmiu’s-sahîh*, “Hac”, 54, “Enbiya”, 8; Ebû Dâvûd, *es-Sünen*, “Menâsik”, 92; Ahmed b. Hanbel, *el-Müsned*, 1/334, 365.

⁷⁰ Ebû Dâvûd, *es-Sünen*, “Menâsik”, 92.

⁷¹ Ebû Ca’fer Ahmed b. Muhammed el-Mısrî et-Ṭahâvî, *Şerhu Me’âni’l-âşâr*, thk. Muhammed Zuhrî en-Neccâr, Muhammed Seyyid Câdilhâk (Beyrut: ‘Âlemü’l-Kütüb, 1414/1994), 1/391 (No. 2295).

⁷² Ahmed b. Hanbel, *el-Müsned*, 3/410; İbn Ebî Şeybe, *el-Kitâbü’l-muşannef fi’l-ehâdis ve’l-âşâr*, 2/231 (No. 8456); Ebû Bekr b. Ebî Şeybe ‘Abdullâh b. el-‘Absî İbn Ebî Şeybe, *el-Müsned*, thk. ‘Âdil b. Yûsuf el-‘Azzâzî, Ahmed b. Ferîd el-Mezîdî (Riyad: Dârü’l-Vaṭan, 1418/1997), 2/227 (No. 716).

⁷³ Taberânî, *el-Mu’cemu’l-Kebîr*, 1/199 (No. 635).

⁷⁴ Nevevî, *Şerhu’n-Nevevî ‘alâ Müslim*, 9/82-83; Ahmet Dâvûdođlu, *Sahîh-i Müslim Tercemesi ve Şerhi* (İstanbul: Sönmez Yayınları, 1980), 7/53-54.

⁷⁵ Sadettin Ünal, “Kâbe”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2001), 24/19.

⁷⁶ Umerî, *Medine Toplumunu*, 246.

helal olan bazı yiyecekleri haram kabul etmeleridir.

3.1. Meskenlerine Arkalarından Girmeleri

Câhiliyedeki bir âdete göre Araplar muhrim iken veya bazı başka dini sebeplerle evlerine girmezlerdi. Zorunlu durumlarda da evlerin arkasındaki bir pencereden veya meskenlerine açtıkları bir delikten girerlerdi. Zira muhrim iken evlerin kapısını kullanmamanın erdemli davranış olduğuna inanırlardı. Böyle yapmayanları da ayıplarlardı. Nitekim Ensâr'dan bir kişi, hac dönüşünde, meskenine kapısından girmiş fakat toplum tarafından şiddetli bir şekilde ayıplanmıştı.⁷⁷ Hâlbuki bu tutum manasız bir meşakkat ve şekilcilikten başka bir şey olmadığı gibi meskenlerde bulunanları rahatsız edeceği için âdâba da aykırıdır.

Evlerin arasından girip çıkma elbette bütün Araplara has değildi. Câhiliye devrinde, Hums'tan olmayan Araplar,⁷⁸ ihramlıyken evlerinin arkasından girerken, Kureyş tam aksine meskenlerine kapılarından girip çıkarlardı. Câbir b. Abdillâh'ın naklettiğine göre, Hums'tan olanlar muhrim iken meskenlerinin kapılarından girer ve çıkarlardı. Fakat Ensâr diğer ifade ile Medineliler, köylüler ve çadırlarda yaşayanlar muhrim iken meskenlerine kapıdan girip çıkma hakkına hâiz değillerdi. Bunlar ya meskenlerinin arkasına açtıkları bir delikten veya kurdukları bir merdiven yardımıyla bacalardan; çadırda yaşayanlar ise çadırlarının arkasından girip çıkarlardı.⁷⁹

Câhiliyeden kalma bu yanlış uygulama “*İyilik, evlere arkalarından gelmeniz değildir, asıl iyilik şahsın Allah'a karşı tevâzu halinde olmasıdır. Meskenlere başka yerlerden değil kapılarından girip çıkın. Allah'tan sakının, umulur ki felâha erersiniz.*”⁸⁰ âyetiyle bazı gruplara sağlanan bir ayrıcalığın ilgasıdır.⁸¹ Son kertede âdâba aykırı olan, insanlara meşakket veren ve toplumda uygulama birliğini zedeleyen evlere arkasından girme uygulaması kaldırılmış oldu. Bu durum aynı zamanda tevhidin sadece inanç boyutu olan bir mesele değil; aynı zamanda toplumsal boyutunun da olduğunu göstermektedir.

3.2. Helal Olan Bazı Yiyecekleri Haram Saymaları

Câhiliyede Kureyş ve birkaç soylu kabile hacca niyet ettikleri yani ihramlarını giydikleri andan itibaren et ve süt gibi değerli bazı gıda maddelerini yemekten uzak dururlar, diğer bazı yiyecekleri de çok az yerler

⁷⁷ Buhârî, *el-Câmiu's-sahîh*, “Umra”, 18; Ali Osman Ateş, *İslâm'a Göre Câhiliye ve Ehl-i Kitab Örf ve Adetleri* (İstanbul: Beyan Yayınları, 2014), 121.

⁷⁸ Câhiliye'de dinî ve iktisâdî ayrıcalıklara sahip Kureyş kabilesi ve bazı mütteliklerinden meydana gelen kabilelere *hums*; diğerlerine ise *hille* denilmektedir. Bk. Ebû Dâvûd, *es-Sünen*, “Menâsik”, 57; Tirmizî, *es-Sünen*, “Hac”, 53; Nesâî, *es-Sünen*, “Menâsiku'l-hac”, 202.

⁷⁹ Bedruddîn el-'Aynî, *'Umdetu'l-kârî şerhu Şaîhi'l-Buhârî*, 10/136; Miras, *Sahih-i Buhârî Muhtasarı Tecrîd-i Sarih Tercemesi*, 6/191.

⁸⁰ el-Bakara 2/189.

⁸¹ Tevhidin farklı boyutları için bk. Murat Akın, “Roger Garaudy'nin Tevhid Yorumu”, *Bozok Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 14/14 (Aralık 2018), 223-244.

ve böyle yapmanın dinen bir gereklilik olduğunu savunurlardı.⁸² Hatta bu konuda daha ileri giderek Mekke müşriklerin, harem bölgesine bazı yiyecek ve içeceklerin getirilmesini yasakladığı görülmektedir.⁸³ Mekkelilerin yaptığı bu durum diğer bir ifade ile ihramlı iken bazı yiyecekleri kendilerine yasaklamaları yani perhiz yapmaları muhtemelen Hıristiyanlıktan öğrenerek, hayatlarına tatbik ettiler bir uygulamadır.⁸⁴ Böylece kendilerine dini bir gerekçe de sağlamış olmaları muhtemeldir. Yine onların Mekke ticaretini canlandırmak için dışardan harem bölgesine bazı yiyeceklerin getirilmesini yasaklamalarının da bu minvalde ekonomik kaygıdan kaynaklandığı anlaşılmaktadır.

İslâm, ihramlı kimse için bazı yasakları devam ettirmiş fakat bu yasaklarda sınıf farkı gözetmemiştir. Bu meyanda ihramlı kimseler için deniz canlılarının avlanması ve yenilmesi helal kılınırken, kara hayvanlarının avlanması yasaklanmıştır⁸⁵ fakat başkasının avladığı avın etinden yenmesine izin vermiştir. Buna göre muhrim avcıya hayvanın avlanmasında yardım etmemek, av hayvanına işaret etmemek şartıyla kendisi için avlanmamış⁸⁶ ise avın etinden yemesinde bir sakınca yoktur.⁸⁷ Diğer etler için bir yasak söz konusu değildir.⁸⁸ Ayrıca başka bir âyette helal olan rızıkları ziyaret dönemlerinde veya diğer zamanlarda yasaklamanın uygun olmadığı bu konuda yasaklama yetkisinin Allah Teâlâ'ya ait olduğu şu âyetlerde haber verilmektedir:

“Ey Ademoğulları! Evlerinizden mescide gitmek için çıktığınızda elbiselerinizi giyin ve süslenin. Yiyin için ama müsrif olmayın. Şüphe yok ki Allah müsrif kullarını sevmez. Onlara şöyle söyle: Kendi kulları için Allah'ın yaratmış olduğu hem süslenilecek hem de rızık olarak verdiklerinden pâk olanları kim tahrim etmiştir? Helal olan bu nimetler dünya hayatında inanmış kişiler için âhret günü ise yalnız onlarıdır. Âlim bir topluluk için delilleri böyle tane tane açıklarız.”⁸⁹

Bu durumda Mekke müşriklerin helal olan bazı yiyecekleri haram saymaları ve ekonomik kaygılardan dolayı bazı yiyeceklerin harem bölgesine getirilmesini yasaklamaları söz konusu âyetle kaldırılmıştır. Aynı zamanda söz konusu âyetle İslâm'da haram ve helal kılma yetkisinin Allah Teâlâ'da olduğu da vurgulanmıştır.

⁸² Ebû Ca'fer Muhammed b. Cerîr b. Yezîd el-Âmilî et-Taberî, *Câmi'u'l-beyân fi te'vîli 'âyi'l-Kur'ân*, thk. Ahmed Muhammed Şâkir (b.y.: Mu'essesetu'r-Risâle, 1420/2000), 12/389-403; Hayreddin Karaman vd., *Kur'an Yolu Türkçe Meâl ve Tefsir* (Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 2007), 2/318-319.

⁸³ Abdülkerim Özaydın, “Hac (İslâm'da Hac)”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1996), 14/387.

⁸⁴ Olgun, *Müslümanlıkta İbadet Tarihi*, 257.

⁸⁵ el-Mâide 5/96.

⁸⁶ Buhârî, *el-Câmiu's-sahîh*, “Cezâu's-sayd”, 6; Müslim, *el-Câmiu's-sahîh*, “Hac”, 50.

⁸⁷ el-Mâide 5/95; Ebû Dâvûd, *es-Sünen*, “Menâsik”, 40; İbn Mâce, *es-Sünen*, “Menâsik”, 93.

⁸⁸ el-Mâide 5/96.

⁸⁹ el-A'raf 7/31-32.

4. MİNA'DA KALMA SÜRESİ VE ATALARLA ÖVÜNÜLMESİ

Mina, Mekke'yle Müzdelife arasında Kâbe'nin yaklaşık 7 km. kuzeydoğusunda yer alan ve şeytan taşlama, kurban kesme gibi hac rükünlerinin yapıldığı yerdir.⁹⁰

Allah Teâlâ'nın "*Belirli günlerde de (telbiye ve tekbir getirerek) Allah'ı anın!*"⁹¹ âyetinde söz konusu edilen *belirli günlerden* maksat Mina günleridir. Bu da Kurban Bayramı'nın birinci gününden sonraki üç gün veya Kurban Bayramı'yla birlikte dört gündür.⁹² Câhiliye döneminde bazı müşrikler, Mina'dan hacıların Mekke'ye üçüncü güne kalmadan erkenden inmeyi, bazıları ise dördüncü güne kadar kalmayı günah sayarlardı.⁹³

Allah Rasûlü, Mina'dan Mekke'ye erken dönmekte bir sakınca olmadığını söz konusu âyeti de delil getirerek "*Sakınan kimse için (Mina'dan dönmek için) iki günde acele etmekte bir vebâl yoktur. Ayrıca geride kalanlara da bir sorumluluk söz konusu değildir.*"⁹⁴ buyurmaktadır.⁹⁵ Dolayısıyla Câhiliye döneminin uygulaması âyetle kaldırılmış olmaktadır.

Câhiliye döneminde Mina'da şeytan taşlamaları ve kurban kesme işlemleri yapıldıktan sonra farklı toplantılar tanzim edilir, yeteneği olanlar şiirler inşâd eder ve kabileler atalarıyla gururlanırlardı.⁹⁶

Mekkeli müşriklerin Mina'da atalarıyla övünerek yaptıkları toplantı ve şiir yarışmaları söz konusu şu âyetle yasaklanmıştır: "*(Hac) ibadetlerinizi eda ettiğinizde, daha önce (Câhiliyede) ecdâdınızı senâ ettiğiniz şekilde hatta ondan da daha kavi bir şekilde Allah'ı anın.*"⁹⁷ Bu âyet nazil olduğu zaman Hz. Peygamber Mina'da yapılan diğer etkinlikleri onaylamakla birlikte atalarla övünme etkinliğini kaldırmıştır: "*Ey insanlar! Allah Teâlâ sizlere gururlanmayı ve atalarınızla övünmeyi yasaklamıştır. Bizler Âdem'in çocuklarıyız, Âdem ise topraktır.*"⁹⁸

Âyette yasaklanan hakikatte Mekkeli müşriklerin yaptığı nesep, soyla övünmektir. Mina'da geçirilen günleri Câhiliyede yapılan atalarla övünme yerine Hamîdullah'ın (ö. 2002) belirttiği gibi bu büyük kalabalığın verdiği fırsattan istifade ederek senelik edebî bir kongre kurulur, şairler yeni inşâd ettikleri şiirleri okurlar, hatipler konuşmalarını yaparlar, profesyonel

⁹⁰ Mehmet Şener, "Mina", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2005), 30/96.

⁹¹ el-Bakara 2/203.

⁹² Ebü'l-Ferec Zeynüddin 'Abdurrahmân b. Aḥmed b. 'Abdirrahmân Receb el-Bağdâdî ed-Dımaşkı İbn Receb, *Leṭâifu'l-ma'ârif fî mâ li mevâsimi'l'âmî mine'l-vaṭâif* (b.y.: y.y., 1424/2004), 500.

⁹³ Olgun, *Müslümanlıkta İbadet Tarihi*, 262.

⁹⁴ el-Bakara 2/203.

⁹⁵ Ebû Dâvûd, *es-Sünen*, "Menâsik", 68; Tirmizî, *es-Sünen*, "Hac", 57; Nesâî, *es-Sünen*, "Menâsiku'l-hac", 211; İbn Mâce, *es-Sünen*, "Menâsik", 57.

⁹⁶ Özaydın, "Hac", 14/387.

⁹⁷ el-Bakara 2/200.

⁹⁸ İbn İshâk, *es-Sîre (Kitâbu's-siyer ve'l-megâzi)*, 98.

pehlivanlar hünerlerini sergilerler ve tacirler de ticaret eŐyalarını getirirler adeta bir panayır Şeklinde Mina günleri dolu dolu geçirilmiŐ olur. Bu kalabalık aynı zamanda Hz. Ömer'in yaptığı gibi kumandan ve valilerle yerel, ulusal ve uluslararası meseleleri konuŐmak ve aynı zamanda halkın fikrini almak için iyi bir imkandır.⁹⁹ Daha teknik bir tabirle söylemek gerekirse, Mina'da geçirilen günleri, ulusal ve uluslararası ilmi, siyasi ve ekonomik toplantıların yapıldığı bir zaman dilimine dönüŐtürmek için önemli bir fırsattır. Bu durum farklı renk ve ırktan insanları aynı gaye ve mekânda toplayarak tevhidin sosyal boyutuna işaret etmektedir.

5. ARAFAT VE MİNA'DA ALIŐVERİŐİN YASAKLANMASI

Mekkeli müşriklerin hac  falarında koyduğu yasaklardan biri de Arafat ve Mina günlerinde alıŐveriŐtir.¹⁰⁰ Onlara göre hacıların ticaret için yanlarında mal getirmeleri, nafakalarını yanlarında bulundurmaları caiz görülmezdi. Hac yolculuğuna çıkan kimsenin yanına erzak alması d nyev  bir davranış olarak değerlendirilir ve gerçek takvalı bir insanın Allah'ın evini ziyaret yolunda asla d nyev  meta' almaması gerektiğini söylerlerdi.¹⁰¹ İbn Abbâs'ın beyanına göre özellikle Yemenliler bu davranıŐı bir adım daha ileriye götürerek takvaya da uygun bir hareket olarak görürler "Bizler Allah'a tevekkül etmiŐ kiŐileriz" derler ve insanlardan yiyecek veya para dilenirlerdi.¹⁰² Bu da Mekke tüccarıyla esnafının fazla satıŐ yapmalarına sebep olurdu. Yanlarında parası ve nafakası olmayan hacılar açlık sebebiyle dilenmeye mecbur kalırlardı.¹⁰³

Mekkeliler, hacıların yanlarında erzak ve ticaret malı getirmelerini uygun g rmezlerken kendi ticari menfaatleri için panayırlar kurdukları da bilinmektedir. Buhârî'nin ( . 256/870) Abdullah b. Abbâs'tan rivayetine göre Müslümanlar da ilk zamanlar bu panayırlarda ticaret yapmayı günah olarak telakki ediyorlardı.¹⁰⁴

Hacıların Mekke ve çevresinde alıŐveriŐ yasağı "(Hac zamanında alıŐveriŐ yaparak) Rabbinizden bir lütuf istemenizde size herhangi bir vebal yoktur."¹⁰⁵ âyeti ile kaldırılmış oldu. Yemenlilerin, hacıların Mekke ve çevresinde alıŐveriŐ yapmamayı takvaya uygun bir davranış olarak görmeleri ise "(Ey Müminler! Ahiretiniz için) azıklanın, Şüphesiz edindiğiniz azıkların en hayırlısı takvadır. Ey aklı eren kişiler, sadece benden korkun ve sakının."¹⁰⁶ emri ile kaldırılmış ve gerçek maharetin kiŐinin Allah'tan sakınması, O'na

⁹⁹ Muhammed Hamîdullah, *İslâm'a Giriş*, ev. Kemal Kuşcu (Ankara: Nur Yayınları, 1965), 111.

¹⁰⁰ Eb  Dâvûd, *es-Sünen*, "Menâsik", 4;  zaydın, "Hac", 14/387.

¹⁰¹ Eb 'l-A'la Mevd d , *Tefh m l-Kur'an*, ev. Muhammed Han Kayan  vd. (İstanbul: İnsan Yayınları, 1986), 1/138.

¹⁰² Buhârî, *el-Câmiu's-sahih*, "Hac", 6; Eb  Dâvûd, *es-Sünen*, "Menâsik", 4.

¹⁰³ Olgun, *Müslümanlıkta İbadet Tarihi*, 257-258.

¹⁰⁴ Buhârî, *el-Câmiu's-sahih*, "Tefsir (2)", 34.

¹⁰⁵ el-Bakara 2/198.

¹⁰⁶ el-Bakara 2/197.

tâatte bulunması ve hayatını günahlardan temizlemesi olduğu vurgulanmıştır.

Bu durumda kişi hacca giderken yanında hiçbir dünya malı almaması hakikatte onun yaptığı anlamsız bir takva gösterisinden başka bir şey değildir. Pakistanlı düşünür ve âlim Mevdûdî'nin (ö. 1979) ifadesiyle "Eğer bir Müslüman Allah'tan gerçekten sakınıyor ve ahlâken temizliğini muhafaza ediyorsa, hacca giderken yanında dünyalık birçok malı götürse de Allah ve aynı zamanda diğer insanlar nazarında şeref kazanır."¹⁰⁷

6. KURBANLIK HAYVANLAR VE GERDANLIK TAKILMASI

Câhiliyede kurbanlar, genelde putların yanında özelde ise Îsâf ve Nâile putlarının yanında kesilirdi. Söz konusu bu iki put Cürhümlüler döneminde Safâ ile Merve tepelerine Kâbe'nin kutsiyetlerine mütecâviz davrandıkları için taşlaştırılan, günahkarlara bir ikaz olmak üzere Îsâf ve Nâile heykelleri yerleştirilmişti. Huzâalı Amr b. Lühay, Îsâf ve Nâile'yi tanrı olarak kabul ettiğini bildirerek ve onları Kâbe'nin önüne, Zemzem kuyusunun yanına yerleştirip burayı kurbanların kesilme yeri ilan etti.¹⁰⁸

Bilindiği gibi Mekkelilerce hac ibadeti, Beyt'in tavafı ve Safâ -Merve arasında yedi kere sa'y ile tamam olurdu. Akabinde Îsâf putunun yanında kurbanlar kesilir, kurbanların kanından da Kâbe'nin duvarına sürülürdü. Kurbanını kesenler kestiği kurbanın etlerinden yemezler, kuşların ve yırtıcı hayvanların yemesi için taşların üzerine bırakırlardı.¹⁰⁹ Başta Kâbe'deki bu putlar¹¹⁰ olmak üzere onlara kurbanlar kesilir hediyeler takdim edilirdi. Söz konusu putlara kesilen bazı hayvanların Kur'an'da bahîra, sâibe, vasîle ve hâm olduğu belirtilmektedir.¹¹¹ Bu isimlerden hareketle Mekkelilerin kurban olayına çok önem verdikleri söylenebilir. Hatta bu durumu, putlarına insanları kurban etmeye kadar işi ilerlettiklerini Hz. Peygamber'in dedesi Abdulmuttalib'in oğullarından Abdullah'ı kurban olarak adamasından da istinbât etmek mümkündür.¹¹²

İslâm'a aykırı öğeler içeren bu kurban uygulaması şu âyetle ortadan kaldırılmıştır: "*Gelsinler de kendileri için birtakım (sosyal, politik, ekonomik) faydalara şahit olsunlar ve rızık olarak verilen hayvanları, malum günlerde*

¹⁰⁷ Mevdûdî, *Tefhimü'l-Kur'an*, 1/138.

¹⁰⁸ Ebû'l-Münzir Hişâm B. Muhammed el-Kelbî, *Putlar Kitabı*, çev. Beyza Düşüngen (Ankara: Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları, 1969), 28; Ebû Muhammed 'Abdulmelik b. Hişâm el-Himyerî İbn Hişâm, *es-Sîretü'n-Nebeviyye*, thk. Tâhâ 'Abdurra'ûf Sa'd (b.y.: Şirketu't-Tibâ'atü'l-Fenniyyeti'l-Muttahide, ts.), 1/77; Muhammed Hamîdullah, "İslam'da Hac", çev. Mehmet Akif Aydın, *İslâm Tetkikleri Dergisi* 8/1-4 (1984), 133.

¹⁰⁹ İbn İshâk, *es-Sîre (Kitâbü's-siyer ve'l-megâzi)*, 100; Ebû 'Abdullâh Muhammed b. Aḥmed el-Ḥazrecî el-Ḳurṭubî, *el-Câmi' li-âḥkâmi'l-Ḳur'ân*, thk. Aḥmed el-Berdûnî - İbrahim İṭfeyyiş (Kahire: Dâri'ü'l-Kütübî'l-Mışriyye, 1384/1964), 12/46, 64.

¹¹⁰ Mekke'deki putlar hakkında bk. Kelbî, *Putlar Kitabı*, 25-52; Yaşar Çelikkol, *İslam Öncesi Mekke* (Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2013), 154-162.

¹¹¹ el-Mâide 5/103.

¹¹² İbn İshâk, *es-Sîre (Kitâbü's-siyer ve'l-megâzi)*, 31-41; Çelikkol, *İslam Öncesi Mekke*, 172.

Allah'ın ismini zikrederek kurban etsinler. Kestiğiniz bu hayvanların etlerinden hem kendiniz yişin aynı zamanda onlarla yoksulları da doyurun."¹¹³ Allah Rasûlü, kurbanın aslının putlara değil Allah adına olması gerektiğini ve bunun İbrâhim'in (a.s.) bir sünneti olduğunu belirtmektedir. Sahabiler "Yâ Rasûlallah! Kesmiş olduğumuz bu kurbanlar da nedir?" diye sorduklarında da "Bu babanız İbrâhim'in (a.s.) başlattığı bir uygulamadır." buyurdu.¹¹⁴

Câhiliye devrinde kurbanlıkla ilgili bir başka uygulama da hacıların, kurban olarak belirlenmiş hayvana binmemeleri idi.¹¹⁵ Allah Rasûlü, Kâbe'ye kurbanlık sevk eden bir kişiyi görünce ona, kurbanlık olarak sevk ettiği devesine binmesini emretmiştir. O da "Bu Kâbe için sevk ettiğim kurbanlıktır." cevabına karşılık Allah Rasûlü "Yazık olsun sana! Devene bin!" diye tekraren emretmiştir.¹¹⁶ Söz konusu rivayette iki durum söz konusudur: Bunlardan birisi Câhiliyede kurbanlık hayvanlara binilmemesi diğeri ise kurbanlık hayvanlara gerdanlık takılmasıdır. Câhiliye devrinde gerdanlık takma adetinın sadece Kâbe'ye kurbanlık olarak getirilen hayvanlara has olmadığı aynı zamanda nazardan korunmak veya düşmanlara karşı intikam hislerini göstermek üzere at, deve gibi kurbanlık hayvanlara gerdanlık takıldığı belirtilmektedir.¹¹⁷

Câhiliye uygulaması olan kurbanlık hayvanlara binilmemesi meselesiyle ilgili rivayette Allah Rasûlü, sahabiye binmesini tavsiye etmektedir. Tirmizî, söz konusu rivayeti naklettikten sonra "Sahâbe ve sonraki dönem âlimlerin bir kısmı ihtiyaç halinde kurbanlık develere binilebileceğine izin vermişlerdir. Şâfiî, İbn Râhûye (ö. 238/853) ve İbn Hanbel (ö. 241/855) bunlardandır. Bazı ilim adamlarının da 'Mecbur kalınmadıkça binilmesin' dediklerini" belirtmektedir.¹¹⁸

İslâm Dini ise kurban için olan hayvanlara gerdanlık takmayı yasaklamış değildir. Bu durumda Câhiliye ile İslâmiyet arasındaki bağ tamamen ret ve zıtlık üzerine bina edilmiş bir ilişki değil aksine seçmeci bir ilişkidir. Dolayısıyla bu durum İslâmiyet'in kendisine, Câhiliyenin muğayir inanç, ibadât ve uygulamalarını reddettiğini muvâfık olanları ise yürürlükte bıraktığını gösterir. Çünkü bizzat Allah Rasûlü, Zülhuleyfe'de öğle namazını kıldıktan sonra dişi bir devesini istemiş ve devenin hörgücünün sağ tarafından bir çizik çizip, kanatarak nişanlamış, kurbanlık alameti olarak da devesinin boynuna iki pabuç takmıştır.¹¹⁹ Allah Teâlâ'nın da Kâbe'ye

¹¹³ el-Hac 22/28.

¹¹⁴ İbn Mâce, *es-Sünen*, "Edâhî", 3; Ahmed b. Hanbel, *el-Müsned*, 4/368.

¹¹⁵ Ebû'l-Fadl Ahmed b. Ali b. Hacer el-Askalânî, *Fethu'l-bârî* (Beyrut: Dârü'l-Ma'rife, 1379), 3/538; Aynî, *Umdetu'l-Kârî*, 10/29.

¹¹⁶ Buhârî, *el-Câmiu's-sahîh*, "Hac", 103, 112, "Edeb", 95; Ebû Dâvûd, *es-Sünen*, "Menâsik", 17; Tirmizî, *es-Sünen*, "Hac", 72; Nesâî, *es-Sünen*, "Menâsiku'l-hac", 74, 75.

¹¹⁷ Ateş, *İslâm'a Göre Câhiliyye*, 155.

¹¹⁸ Tirmizî, *es-Sünen*, "Hac", 72.

¹¹⁹ Müslim, *el-Câmiu's-sahîh*, "Hac", 205; Ebû Dâvûd, *es-Sünen*, "Menâsik", 14; Nesâî, *es-Sünen*, "Menâsiku'l-hac", 64, 67, 70.

kurbanlık olarak sevk edilen hayvanlara gerdanlık takılmasını şu âyetlerde tasvip ettiği görülmektedir: *“Ey İman edenler, Allah’a tâata sebep olan, hac merasimi yapılan mekanların ve haram ayların mahremiyetini koruyun, kurbanlara, kurban olacakları malum olması için boynuna bir şey asılan hayvanlara, Rablerinden bir lütuf ve onun rızasına ulaşmak için Beytü’l-Harâm’ı ziyaret için gelenlere saygısızlık yapmayın.”*¹²⁰ Aynı sûrenin bir başka âyetinde ise şöyle buyrulmaktadır: *“Allah Teâlâ, Kâbe’yi, hac aylarını, kurbanları, kurbanlık olduğu malum olması için boyunlarına gerdanlık takılan hayvanları, insanların geçimliğine, düzen ve intizamına sebep kıldı.”*¹²¹

Câhiliyeden kalma ve İslâm’ın tevhid ilkesiyle çelişen Mekkelilerin bu uygulamalarının âyet ve Hz. Peygamber’in uygulamalarıyla kaldırıldığı görülmektedir. Mekkelilerin yaptıkları bu değişiklik elbette sadece tevhid boyutuyla sınırlı değildir.¹²² Onların ayrıca tevhid boyutu dışındaki farklı kaygılardan dolayı da hacda başka değişiklikler yaptıkları görülmektedir.

SONUÇ

Hac, İslâm’ın temel ibadetlerinden biridir. İnsanları hac yapmaya çağıran, vahye istinâden rükünlerini ve ilkelerini belirleyen ilk peygamber Hz. İbrâhim’dir. Hz. İbrâhim ve oğlu İsmâil’den sonra geçen birkaç asır zarfında öğretilen hac eda şekli Hicaz ahâlisinin ümmi olması ve hükümlerin yazılı şekilde korunmaması sebebiyle dinin diğer hükümleri gibi haccın usûl ve erkanı da kısmen unutuldu. Böylece müşrik Araplarca hac ibadetine keyfi bazı uygulamaların yanında şirk de bulaştırıldı.

Rükünlerini ve ilkelerini Hz. İbrâhim’in koyduğu hacda tevhid ilkesi yanında sonraki süreçte zaman, mekân ve şekil açısından bazı değişiklikler yapılmıştır. Hacda mekân boyutu öncelikli olduğundan temelinde ulûhiyyetin herhangi bir yerde tecellisi inancı yatmaktadır. Hac ibadeti mekân boyutunun yanında zaman ve şekil boyutunu da barındıran bir ibadettir. İhtimal ki, farklı boyutlu olması nedeniyle ibadetler için de en fazla değişikliğe uğramış ibadet hacdır.

Mekkelilerin, tevhid ilkesine aykırı olarak telbiyede tahrif yaptıkları, Kâbe’ye putlar yerleştirdikleri farklı kaygılardan dolayı helal olan bazı davranış ve yiyecekleri hac yapana ve muhrime yasakladıkları görülmektedir. Bu tahrif ve yasaklamalar özü tevhid olan İslâm Dini’ne aykırılığı bir hakikattir. Zira İslâmiyet’te inanç ve ibadetlerin tevhid ilkesine aykırı davranış ve sözler barındırması mümkün olmadığı gibi helal ve haram

¹²⁰ el-Mâide 5/2.

¹²¹ el-Mâide 5/97.

¹²² Azimli, “Arapların yaptığı hac ile günümüzde yaptığımız diğer bir ifadeyle Müslümanlıktaki hac arasında çok az fark vardır. İslâm’da Mekkelilerin hacda yaptıkları İslâm’ın tevhid ilkesini bozan uygulamalar kaldırıldı ve diğer uygulamalar aynen devam ettirilmiştir.” diyerek yapılan değişikliği sadece tevhid ilkesinde olduğuna vurgu yapmaktadır. Mehmet Azimli, *Câhiliyye’yi Farklı Okumak* (Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2019), 104.

kılma yetkisi insanların değil dinin sahibindedir.

Sonuç olarak vahye istinâden rükünlerini ve ilkelerini Hz. İbrâhim'in koyduğu hacda Mekkeli müşrikler farklı boyutlarda değişiklikler yapmışlardır. Onların bu değişiklikleri genel itibariyle ekonomik kaygılar nedeniyle de yaptıklarını belirtmek mümkündür. Hac ibadetinin menâsiki Hz. İbrâhim tarafından belirlenmiş olmasına rağmen Câhiliye döneminde asli şekliyle korunmayıp değişikliğe uğramış, Kur'an ve Hz. Peygamber'in uygulamalarıyla yeniden asıl hüviyetine kavuşturulmuştur.

Hac ile ilgili hükümlerin İslâmiyet ile bir kısmının ibkâ diğer bir kısmının da ilga edildiği diğer taraftan da bazı uygulamaların tebdil edildiği görülmektedir. Bu meyanda hac ibadetinde, İslâm'ın genel olarak önceki inanışlar karşısındaki tavrı olan ibkâ, ilga ve tağyiri en iyi şekilde görmek mümkündür. Böylece haccın gayesi olan ruhî- manevî bu değişikliklerle birlikte hac putperestlik ve şirkten arındırılmış, batıl itikatlar silinmiş ve tekrar Hz. İbrâhim dönemindeki orijinal şekline dönüştürülmüş oldu.

KAYNAKÇA

- Ahmed b. Hanbel, Ebû Abdillâh Ahmed b. Muhammed. *el-Müsned*. 6 Cilt. İstanbul: Çağrı Yayınları, 2. Basım, 1982.
- Akın, Murat. "Hz. Peygamber'in Toplumuna İlk Davet Mesajı: Tevhid". *Çeşitli Yönleriyle Hz. Muhammed*. Zonguldak: Bülent Ecevit Üniversitesi Yayınları, 2017.
- Akın, Murat. "Roger Garaudy'nin Tevhid Yorumu". *Bozok Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 14/14 (Aralık 2018), 223-244.
- Altıntaş, Ramazan. "Hz. Peygamber'in İtikadi Sapmaları Düzeltmesi". *Cumhuriyet Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 2 (1998), 251-262.
- Ateş, Ali Osman. *İslâm'a Göre Câhiliye ve Ehl-i Kitab Örf ve Adetleri*. İstanbul: Beyan Yayınları, 2. Basım, 2014.
- Ay, Abdülhakim. *Sünnet'in Teşri Değeri Açısından Hac İle İlgili Hadislerin Değerlendirilmesi*. Malatya: İnönü Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2022.
- Azimli, Mehmet. *Câhiliyye'yi Farklı Okumak*. Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2019.
- Bedruddîn el-'Aynî, Ebû Muhammed Maḥmûd b. Aḥmed. *Umdetu'l-kârî şerḥu Şaḥîḥi'l-Buḥârî*. 25 Cilt. Beyrut: Dâru İḥyâ'it-Turâşil-'Arabî, ts.
- Bereketî, Muhammed Amîm. *et-Ta'rifâtu'l-fikhîyye*. Dârü'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1424/2003.
- Beyhaḳî, Ebû Bekr Aḥmed b. el-Ḥüseyn b. 'Alî el-Ḥüsevcirdî. *es-Sünenü'l-kübrâ*. thk. Muhammed 'Abdülkâdir 'Aṭâ. 3 Cilt. Beyrut: y.y., 1424/2003.
- Buhârî, Ebû Abdillâh Muhammed b. İsmâil. *el-Câmiu's-saḥîh*. 8 Cilt. İstanbul: Çağrı Yayınları, 1401.
- Cevâd Ali. *Câhiliye'den İslâm'a İbadet Tarihi*. çev. Muammer Bayraktutar. Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2. Basım, 2015.
- Cevâd Ali. *el-Mufasssal*. 20 Cilt. Dârü'l-Sâkî, 4. Basım, 1422/2001.
- Çelikkol, Yaşar. *İslâm Öncesi Mekke*. Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2013.
- Dâreḳuṭnî, Ebû'l-Ḥâsen 'Alî b. Ömer b. Aḥmed. *Sünenü'd-Dâreḳuṭnî*. 5 Cilt. Beyrut: Mu'essesetu'r-Risâle, 1424/2004.
- Dâvûdođlu, Ahmet. *Saḥîh-i Müslim Tercemesi ve Şerhi*. 12 Cilt. İstanbul: Sönmez

Yayınları, 1980.

- Ebü Dâvûd, Süleyman b. Eş'as es-Sicistanî. *es-Sünen*. 5 Cilt. İstanbul: Çağrı Yayınları, 2. Basım, 1401.
- Ebü Habîb, Sa'dî. *el-Kâmûsu'l-fıkhiyye*. Dımaşk: Dârü'l-Fikr, 2. Basım, 1408/1988.
- Ebü Naşr el-Cevherî, Ebû Naşr İsmâil b. Hammâd el-Cevherî el-Fârâbî. *Tâcu'l-luga ve sıhâhu'l-'Arabîyye*. thk. Aḥmed 'Abdulğafûr 'Attâr. 6 Cilt. Beyrut: Dârü'l-İlm li'l-Melâyîn, 1407/1987.
- Ebü Yûsuf, Ya'kûb b. İbrâhîm el-Enşârî. *el-Âşâr*. thk. Ebü'l-Vefâ el-Efgânî. Beyrut: Dârü'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1355.
- Ezherî, Ebû Mansûr Muhammed b. Aḥmed b. el-Herevî. *Tehzîbü'l-luga*. thk. Muhammed 'Avd Mir'ab. 8 Cilt. Beyrut: Dâru İhyâ't-Turâsî'l-'Arabî, 2001.
- Ezrakî, Ebü'l-Velîd Muhammed b. 'Abdullâh el-Ğassânî. *Aḥbâru Mekke ve mâ câe fihâ mine'l-âşâr*. thk. Ruşdî es-Şâlih Mulaḥḥas. 2 Cilt. Beyrut: Dârü'l-Endelûs, 1403/1983.
- Gulûs, Ahmed Ahmed. *es-Siretu'n-Nebeviyye*. Müessesetü'l-Risâle, 1424/2004.
- Hamîdullah, Muhammed. *İslâm'a Giriş*. çev. Kemal Kuşcu. Ankara: Nur Yayınları, 2. Basım, 1965.
- Hamîdullah, Muhammed. "İslâm'da Hac". çev. Mehmet Akif Aydın. *İslâm Tetkikleri Dergisi* 8/1-4 (1984), 123-162.
- Harman, Ömer Faruk. "Hac". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 14/382-386. İstanbul: TDV Yayınları, 1996.
- İbn Ebî Şeybe, Ebû Bekr b. Ebî Şeybe 'Abdullâh b. el-'Absî. *el-Kitâbü'l-muşannef fi'l-eḥâdiş ve'l-âşâr*. thk. Kemâl Yûsuf el-Ḥût. 7 Cilt. Riyad: Mektebü'r-Ruşd, 1409.
- İbn Ebî Şeybe, Ebû Bekr b. Ebî Şeybe 'Abdullâh b. el-'Absî. *el-Müsned*. thk. 'Âdil b. Yûsuf el-'Azzâzî, Aḥmed b. Ferîd el-Mezîdî. 2 Cilt. Riyad: Dârü'l-Vaṭan, 1418/1997.
- İbn Ḥabîb, Ebû Ca'fer Muhammed b. Ḥabîb el-Bağdâdî. *el-Muḥabber*. thk. Ilse Lichtenstadter. Beyrut: y.y., ts.
- İbn Hişâm, Ebû Muhammed 'Abdumelik b. Hişâm el-Ḥimyeryî. *es-Siretü'n-nebeviyye*. thk. Ṭâḥâ 'Abdurra'ûf Sa'd. 2 Cilt. b.y.: Şirketü't-Tıbbâ'ati'l-Fenniyyeti'l-Müttahide, ts.
- İbn Huzeyme, Ebû Bekr Muhammed b. İshâk b. Huzeyme en-Nisâbüri. *Kitâbu't-tevhîd ve 'işbâtu sıfâtî'r-Rab 'azze ve celle*. thk. 'Abdul'azîz b. İbrâhîm eş-Şevvân. 2 Cilt. Riyad: Mektebetu'r-Ruşd, 1414/1994.
- İbn İshâk, Ebû 'Abdullâh Muhammed b. İshâk b. Yesâr el-Muṭṭalibî. *es-Sîre (Kitâbü's-siyer ve'l-megâzî)*. thk. Süheyl Zekkâr. Beyrut: y.y., 1398/1978.
- İbn Kayyim el-Cevziyye, Ebû 'Abdillâh Şemsüddîn Muhammed b. Ebî Bekr b. Eyyûb ez-Zür'aî ed-Dımaşkî el-Ḥanbelî. *Zâdu'l-me'âd fî hedyi hayri'l-'ibâd*. 5 Cilt. Beyrut: Muessesetü'r-Risâle, 1415/1994.
- İbn Keşîr, Ebü'l-Fidâ İsmâil b. 'Omer b. Keşîr ed-Dimeşkî. *es-Siretü'n-nebeviyye (el-Bidâye ve'n-Nihâye'den)*. thk. Muştafâ 'Abdulvaḥid. 4 Cilt. Beyrut: y.y., 1395/1976.
- İbn Mâce, Ebû Abdillâh b. Yezid. *es-Sünen*. 2 Cilt. İstanbul: Çağrı Yayınları, 1401.
- İbn Mende, Ebû 'Abdullâh Muhammed b. İshâk b. Muhammed b. Yahya. *et-Tevhîd ve m'arife esmâullâh 'azze ve celle ve sıfâtuhû 'ale'l-ittifâk ve't-teferrud*. thk. 'Alî b. Muhammed b. Nâşir el-Fakîhî. Medine: y.y., 1423/2002.
- İbn Receb, Ebü'l-Ferec Zeynüddîn 'Abdurrahmân b. Aḥmed b. 'Abdirrahmân Receb el-Bağdâdî ed-Dımaşkî. *Leṭâifu'l-ma'ârif fimâ li mevâsimi'l-âmmi mine'l-vazâif*. b.y.: y.y., 1424/2004.
- Ḳâdî 'İyâd, Ebü'l-Faḍl 'İyâd b. Mûsâ el-Yaḥşubî. *İkmâlu'l-mu'lim bi fevâ'idî'l-Muslim*.

- thk. Yahyâ İsmâ'îl. 8 Cilt. b.y.: y.y., 1419/1998.
- Karaman, Hayreddin vd. *Kur'an Yolu Türkçe Meâl ve Tefsir*. 5 Cilt. Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 2007.
- Kur'an-ı Kerim ve Açıklamalı Meâli*. çev. Hayrettin Karaman vd. Ankara: TDV Yayınları, 1993.
- Kelbî, Ebü'l-Münzir Hişâm B. Muhammed. *Putlar Kitabı*. çev. Beyza Düşüngen. Ankara: Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları, 1969.
- Keşmîrî, Muhammed Enver Şâh. *Feydü'l-bârî alâ Sahîhi'l-Buhârî*. thk. Muhammed Bedr Âlim. 6 Cilt. Beyrut: Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1426.
- Qurţubî, Ebü 'Abdullâh Muhammed b. Aḥmed el-Ḥazrecî. *el-Câmi' li âḥkâmî'l-Kur'ân*. thk. Aḥmed el-Berdûnî - İbrahim İtfeyyîş. 2 Cilt. Kahire: Dârü'l-Kütübi'l-Mişriyye, 1384/1964.
- Ḳuṭrub, Ebü 'Alî Muhammed b. el-Müstenîr. *el-Ezmine ve telbiyetü'l-câhiliyye*. thk. Ḥâtîm Şâlih ed-Ḍâmin. b.y.: y.y., 1405/1985.
- Mâtürîdî, Ebü Manşûr Muhammed b. Muhammed. *et-Tevhîd*. thk. Fetḥullâh Ḥalîf. İskenderiye: y.y., ts.
- Mevdüdî, Ebü'l-A'lâ. *Tefhîmu'l-Kur'an*. çev. Muhammed Han Kayanî vd. 7 Cilt. İstanbul: İnsan Yayınları, 1986.
- Miras, Kâmil. *Sahih-i Buhârî Muhtasarı Tecrîd-i Sarîh Tercemesi*. 12 Cilt. Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 1982.
- Müslim, Ebü'l-Hüseyn Müslim b. Haccac el-Kuşeyrî. *el-Câmiu's-sahîh*. 3 Cilt. İstanbul: Çağrı Yayınları, 1401.
- Nesâî, Ebü Abdîrrahman Ahmed b. Şuayb. *es-Sünen*. 5 Cilt. İstanbul: Çağrı Yayınları, 2. Basım, 1401.
- Nevevî, Ebü Zekerîyyâ Muḥyiddîn Yahyâ b. Şeref. *Şerḥu'n-Nevevî 'alâ Muslim*. 18 Cilt. Beyrut: Dâru İhyâi't-Turâsi'l-Arabî, 1392/1972.
- Olgun, Tahir. *Müslümanlıkta İbadet Tarihi*. Ankara: Akçağ Yayınları, 1998.
- Öğüt, Salim. "Telbiye". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 40/396-397. İstanbul: TDV Yayınları, 2011.
- Özaydın, Abdülkerim. "Amr b. Lühay". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 3/87-88. İstanbul: TDV Yayınları, 1991.
- Özaydın, Abdülkerim. "Hac (İslâm'da Hac)". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 14/386-389. İstanbul: TDV Yayınları, 1996.
- Sarıçam, İsmâil. *Hizmeti Muhammed ve Evrensel Mesajı*. Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 2014.
- Süheylî, Ebü'l-Kâsım Abdurrahman b. Abdullah b. Ahmed. *er-Ravzü'l-ünüf fi şerhi's-sîreti'n-nebeviyye li'bni Hişâm*. thk. Ömer Abdusselam es-Selâmî. 7 Cilt. Beyrut: Dâru İhyâi't-Türâsi'l-Arabî, 1421.
- Şâfi'î, Ebü 'Abdillâh Muhammed b. İdrîs b. 'Abbâs. *el-Müsned*. 2 Cilt. Beyrut: Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1370/1951.
- Şener, Mehmet. "Mina". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 30/96-97. İstanbul: TDV Yayınları, 2005.
- Şeriati, Ali. *Hac*. çev. Ejder Okumuş. Ankara: Fecr Yayınları, 9. Basım, 2016.
- Şibli, Mevlânâ. *Asr-ı Saadet*. çev. Rıza Doğrul. 5 Cilt. İstanbul: Eser Yayınları, 1977.
- Taberânî, Ebü'l-Kâsım Süleyman b. Ahmed. *el-Mu'cemu'l-kebir*. thk. Hamdî b. Abdulmecit es-Selefi. 25 Cilt. Kahire: Hamdî b. Abdulmecit es-Selefi, 2. Basım, ts.
- Ṭaberî, Ebü Ca'fer Muhammed b. Cerîr b. Yezîd el-Âmilî. *Câmi'u'l-Beyân fi te'vîli 'âyi'l-Kur'ân*. thk. 'Aḥmed Muhammed Şâkir. 24 Cilt. b.y.: Muessesetü'r-Risâle, 1420/2000.
- Ṭaberî, Ebü Ca'fer Muhammed b. Cerîr b. Yezîd el-Âmilî. *Târîḫu'r-rusul ve'l-mulûk ve*

- sılatu târîh et-Taberî*. 11 Cilt. Beyrut: Dârü't-Türâs, 1387/1967.
- Ṭahâvî, Ebû Ca'fer Aḥmed b. Muḥammed el-Mıṣrî. *Şerḥu Me'âni'l-âşâr*. thk. Muḥammed Zuhrî en-Neccâr, Muḥammed Seyyid Câdilḥaḳ. 5 Cilt. Beyrut: 'Âlemü'l-Kütüb, 1414/1994.
- Tirmizî, Ebû 'İsâ Muḥammed b. 'İsâ. *es-Sünen*. thk. Beşşâr 'Avvâd Ma'rûf. 6 Cilt. Beyrut: Dârü'l-Garbi'l-İslâmî, 1998.
- Umerî, Ekrem Ziya. *Medine Toplumı*. çev. Nurettin Yıldız. İstanbul: Risâle Yayınları, 1988.
- Ünal, Sadettin. "Kâbe". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 24/14-21. İstanbul: TDV Yayınları, 2001.
- Vâkıdî, Ebû 'Abdullâh Muḥammed b. 'Omer b. Vâkıd el-Eslemî. *el-Megâzî*. thk. Marsden Jones. 3 Cilt. Beyrut: Dârü'l-İlmî, 1409/1989.
- Zeylâî, Ebû Muhammed Abdullah b. Yusuf. *Nasbü'r-râye li ehâdîsi'l-Hidâye*. thk. Muhammed Avvâme. 4 Cilt. Beyrut: Müessesetü'r-Reyyân, 1418.

 Etik Beyan / Ethical Statement: Bu çalışmanın hazırlanma sürecinde bilimsel ve etik ilkelere uyulduğu ve yararlanılan tüm çalışmaların kaynakçada belirtildiği beyan olunur. / It is declared that scientific and ethical principles have been followed while carrying out and writing this study and that all the sources used have been properly cited.

 Yazar(lar) / Author(s): Mustafa Karabacak.

 Finansman / Funding: Yazar(lar), bu araştırmayı desteklemek için herhangi bir dış fon almadıklarını kabul eder(ler). / The authors acknowledge that they received no external funding in support of this research.